

ганами влади, їх участь у здійсненні влади. Легітимація має бути включена також і у визначення права як правил поведінки (міри належного), які *легітимовані суспільством*, ґрунтуються на досягнутому суспільством рівні суспільної моралі та спираються на особливі засоби охорони.

Надійшла до редколегії 29.09.97

М. ЦВІК, академік АПРН України

ПРО ОФІЦІЙНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ЗАКОНІВ УКРАЇНИ

Після прийняття Конституції України питання щодо офіційного тлумачення закону, яке в теорії держави і права тривалий час вважалося добре розробленим, дещо несподівано стало привертати до себе підвищену увагу. В Конституції України 1996 р. офіційне тлумачення самої Конституції згадується лише один раз — в п. 2 ст. 150, де воно характеризується як одне з повноважень Конституційного Суду України. Жваве обговорення питання про суб'єктів офіційного тлумачення значною мірою пов'язане з тим, що в п. 6 гл. XV Конституції «Перехідні положення» зафіксовано, що до створення Конституційного Суду тлумачення законів здійснює Верховна Рада України. Це формулювання є гранично загальним. Головний зміст його полягає в тому, що до створення Конституційного Суду саме точка зору (тлумачення) Верховної Ради України повинна мати верховний характер в означеній відповідності законів і інших правових актів Конституції України. Але багато хто сприйняв п. 6 гл. XV таким чином, що нібито після створення Конституційного Суду Верховна Рада позбавляється права офіційного тлумачення законів. Саме це і стало одним з головних джерел дебатів з приводу того, хто є суб'єктом офіційного тлумачення законів. Дебати ці запекло ведуться як на офіційному рівні, так і серед науковців. В результаті цих дискусій створюються враження про те, що нібито може існувати лише один центр такого тлумачення (Верховна Рада або Конституційний Суд).

Ця точка зору викликає заперечення. Вона звужує проблему офіційного тлумачення, не урахує виробленого юридичною наукою вчення про різноманітність видів, рівнів і відповідно суб'єктів офіційного тлумачення, виключає можливість одноразового тлумачення законів як парламентом, так і Конституційним Судом, хоча б і з різних питань.

Вирішення цих питань можливо лише з загальнотеоретичних позицій. Першорядне значення перш за все має чітке уявлення про зміст поняття «тлумачення». Це потребує вирішення питання, як його слід розуміти: як уявлення змісту норми закону, чи як його роз'яснення, чи як і перше, і друге одночасно.

На наш погляд, занадто широким є поняття тлумачення як уясування і роз'яснення змісту правової норми. Загальновідомо, що тлумачення правової норми є однією з обов'язкових стадій її застосування. Між тим процес застосування, який включає тлумачення, далеко не завжди супроводжується роз'яснення змісту правової норми. Наприклад, при реалізації в певному порядку норм, що передбачають призначення на певну посаду або нагородження, відповідні акти не мають мотивуючої частини, в якій би роз'яснювався зміст цих норм, а містять лише персоніфікований результат — акт застосування. У своєму неофіційному варіанті тлумачення взагалі виключає в більшості роз'яснення його результатів (винятком є тлумачення, що міститься в навчальному процесі, наукових працях та коментарях). Закон мусять знати усі, тому усі повинні ознайомитись з ним, уяснити його зміст, тобто розтлумачити його для власних потреб. Такою потребою може бути створення передумов для виконання службових обов'язків (для службових осіб, які мають право застосування відповідних норм) або забезпечення неухильного додержання норм закону, в тому числі для громадян. Отже, тлумачення можна вважати таким, що відбулося, і тоді, коли відсутнє будь-яке роз'яснення змісту правової норми.

Щодо питання про роз'яснення правових норм, навколо чого і йдуть головні дебати, то воно невідривно пов'язане з тлумаченням (уясненням), але є не його складовою частиною, а результатом. Роз'яснення закону може існувати у двох варіантах — неофіційному і офіційному. Останній варіант має юридичну силу, ту чи іншу ступінь обов'язковості, яка поширюється на певне коло суб'єктів. На відміну від уяснення правової норми (її тлумачення), яке завжди виступає як процес мислення і тільки мислення, роз'яснення є його логічним результатом і потребує певних результативних дій. Однією з найважливіших з них може бути видання інтерпретаційного акта. Неофіційне роз'яснення правових норм здійснюється в навчальному процесі юридичних та інших навчальних закладів, науковій літературі тощо. Воно може впливати на юридичну практику лише в міру своєї переконливості.

Щодо офіційного варіанту тлумачення, то воно як етап застосування права виходить від спеціально на це уповноважених державних органів або осіб. Згідно з чинним законодавством України воно широко поширено в практиці, але аж ніяк не обмежується тлумаченням, що здійснюється Конституційним Судом. При цьому не кожне офіційне тлумачення має своїм наслідком обов'язкове для певних суб'єктів роз'яснення. Так, тлумачення низки статей Конституції і ЦПК України відображено в роз'ясненні, що міститься в прийнятому

13 травня 1997 р. Конституційним Судом України рішенням, за яке проголосувала більшість суддів, що розглядали відповідну справу (13 з 15 суддів). Це роз'яснення має загальнообов'язковий характер. Водночас в тому ж засіданні судді О. Мироненко і М. Савенко виказали незгоду з цим рішенням. Роз'яснення, сформульоване в окремій думці кожного з них, має офіційний характер, але не підлягає виконанню, тобто не є загальнообов'язковим, а породжує лише обов'язок його офіційного оприлюднення.

Обов'язкове для певного кола суб'єктів роз'яснення законів можливо в різних варіантах. Першим з них є роз'яснення змісту правової норми тим органом, який її прийняв. Цей варіант здавна має в юридичній науці назву аутентичного тлумачення. Другий варіант — роз'яснення змісту норми тими державними органами або службовими особами, які на це спеціально уповноважені Конституцією або законом (результат так званого легального тлумачення). Третій варіант — роз'яснення змісту правової норми в процесі формулювання правозастосовного акта. Своє розуміння змісту норми правозастосовувач в цьому випадку формулює в мотивуючій частині акта застосування права шляхом так званого казуального тлумачення. Це перш за все відбувається в процесі судової і взагалі правозастосовної діяльності при вирішенні конкретних справ.

Таким чином, існують три головні форми офіційного тлумачення і роз'яснення — аутентичне, легальне та правозастосовне (яке багато хто зводить до судового). Існування кожного з них не виключає існування інших. В державно-правовій практиці, в тому числі України, ми зустрічаємось з усіма цими формами.

Питання про можливість, правомірність і необхідність аутентичного тлумачення закону було вирішено ще в Стародавньому Римі. Римські юристи виходили з аксіоматичності того, що «*ejus est interpretationi legem ciuus est condere*» — той має право тлумачити закон, хто має його встановлювати¹. Правомірність аутентичного тлумачення визнавалася завжди незалежно від того, здобуло відповідне право законодавче закріплення чи ні. Цей вид офіційного тлумачення має нормативний характер. Його існування ніколи не заперечувалось в юридичній літературі. Тому дуже дивно сприймати заклики до його відродження. Оцінюючи характер аутентичного тлумачення законів, Є. Васьковський вважав, що воно «являє собою законодавчу норму»². Таке тлумачення може даватися

¹ Латинские юридические изречения/Сост. Е. П. Темнов М. 1996. С. 144

² Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов М., 1913. С. 33.

безпосередньо в тексті відповідного акта, наприклад, шляхом формулювання норм-визначень (дефініцій). Привід для аутентичного тлумачення виникає і тоді, коли «сам законодавець, побуджений неясністю або неправильним застосуванням даної норми у житті, вважає за необхідне встановити її дійсний зміст»¹.

Можливість і корисність аутентичного тлумачення визнається в сучасній літературі з теорії держави і права, українськими і зарубіжними науковцями, в навчальній літературі². Цінність цього виду тлумачення полягає в тому, що воно створює найбільш сприятливі умови для з'ясування не тільки букви, а й духу закону. Правильно вважає Цицерон, що «знання законів полягає не в тому, аби пам'ятати їх слова, а в тому, щоб розуміти їх сенс»³. Тлумачення не може виправляти помилки законодавця, цього можна досягти лише за допомогою законодавчої діяльності. Воно спрямоване на з'ясування того, що хотів сказати у тексті закону законодавець (дух закону) і що він фактично сказав (буква закону). Тому мають рацію ті автори (В. Опришко, В. Селіванов та ін.), які підкреслюють, що Верховна Рада як «колективний автор» краще, ніж хто-небудь, здатна виявити цілі та зміст закону, покладені в його основу принципи⁴. Для проведення аутентичного тлумачення законодавець повинен виходити не з потреб моменту, а спиратися на конкретні матеріали розробки та обговорення відповідного законопроекту в парламенті. В разі відсутності таких матеріалів і в той же час наявності занадто загальних формулювань відповідного закону, тобто в разі неможливості виявити дух закону, точку зору парламенту можна було б висловити не шляхом тлумачення, яке могло б набути штучного характеру, а через внесення конкретизуючих доповнень до відповідного закону.

При аутентичному, та й при будь-якому іншому, тлумаченні дух закону не слід вважати автономним від його букви. Їх

¹ Васьковський Е. В. Вказ. праця. С. 23.

² Див.: Копейчиков В. Теоретичні і практичні питання тлумачення Конституції//Вісник Академії правових наук України. 1996. № 7. С. 62; Тодыка Ю. П., Супрунюк Е. В. Конституція України — основа стабільності конституційного строя и реформирования общества. Симферополь, 1997. С. 298; Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави. К., 1994. С. 123; Цвік М. В., Воронов М. П. Чи варто вносити сьогодні кардинальні зміни в Конституцію України//Уряд. кур'єр. 1997. 10 січ.; Теория государства и права/Под ред. Г. Н. Манова. М., 1995. С. 215; Теория государства и права/Под ред. В. М. Корельского. М., 1997. С. 370.

³ Див.: Правознавство (терміни, афоризми, прислів'я)/Упорядник П. М. Рабінович. Львів, 1995. С. 69.

⁴ Див.: Концепція розвитку законодавства України. К., 1996. С. 17; Селіванов В. Методологічні проблеми запровадження конституційних принципів «верховенства права» і «верховенства закону» //Право України. 1997. № 7. С. 15.

не можна протиставляти один одному. Виявлення духу закону не повинно виходити за рамки його букви. Щоправда, зміст деяких положень, наприклад, оціночних понять, є відносним, може по-різному тлумачитись на різних історичних етапах в залежності від потреб часу. Але й при цьому не можна виходити за рамки букви закону (наприклад, при тлумаченні таких понять, як «особлива небезпека», «істотна шкода», «великий розмір» та ін.¹).

Аутентичне тлумачення закону, в тому числі й конституційного, Верховною Радою в умовах сьогодення не тільки можливе, а й необхідне в тих випадках, коли відповідна потреба тлумачення тієї чи іншої норми внаслідок певних обставин (утруднення з її застосуванням, різнобій на практиці та ін.) є наявною, але ці обставини не призвели до направлення визначеними законом суб'єктами подання або звернення до Конституційного Суду, що передбачено Законом «Про Конституційний Суд України» (ст. ст. 38, 93, 94). Для здійснення аутентичного тлумачення немає потреби в наявності будь-якого подання або звернення, тому формально воно може проводитися щодо гранично широкого кола питань.

Те, що право аутентичного тлумачення законів Верховною Радою в теперішній час не закріплено в Конституції України, не повинно створювати враження про відсутність такої можливості. Ця обставина не має юридичного значення, бо на аутентичне тлумачення Верховна Рада спеціального дозволу не потребує, а може його здійснювати, виходячи із своєї загальної компетенції. Історії юридичної практики в Україні відомо аутентичне тлумачення як у випадках, коли відповідні повноваження верховного представницького органу були закріплені в конституційних актах (Конституція УРСР 1978 р., Конституційний договір 1995 р.), так і в умовах відсутності такого закріплення. Так, в постанові Верховної Ради України від 26 січня 1993 р. були розтлумачені ст. 154 КК України «Про спекуляцію» та інші статті того ж кодексу і Кодексу про адміністративні правопорушення.

Останнім часом з метою обґрунтування заперечень проти аутентичного тлумачення закону Верховною Радою в певних колах посиляються на те, що після підпису закону Президентом його не можна вважати актом лише Верховної Ради, бо, промульговуючи закон, Президент стає активним учасником законодавчого процесу. Посилаються й на те, що офіційна назва закону не «Закон Верховної Ради», а «Закон України». Але легко помітити штучний характер таких тверджень. Ді-

¹ Деякі цікаві думки з приводу співвідношення духу і букви закону висловлені в статті В. Шаповала «Теоретичні проблеми реалізації норм Конституції України»//Право України. 1997. № 6.

ійсно, в законодавчому процесі активну участь здатні брати не тільки Верховна Рада, а й Президент та інші суб'єкти законодавчої ініціативи — Кабінет Міністрів, Національний банк та ін. Діяльність усіх активних учасників законодавчого процесу є необхідною умовою здійснення принципу розподілу влад, забезпечення впливу в порядку стримань і противаг на цей процес. Але всі ці стримання і противаги, в тому числі промудрування закону Президентом, яке є етапом введення закону в дію, в жодному разі не позначаються на його змісті. Тлумаченню ж підлягає саме зміст закону, ті формулювання, які незалежно від впливу інших суб'єктів — учасників законодавчої діяльності — затверджуються Верховною Радою. Саме тому її право давати аутентичне тлумачення закону є незаперечним і може вважатися юридичною аксіомою.

Аутентичне тлумачення закону повинно сполучатися з його обов'язковим тлумаченням і роз'ясненням іншими органами, перш за все Конституційним Судом. Так, у разі реального виникнення спору між Верховною Радою та іншими суб'єктами права на подання і звернення до Конституційного Суду з приводу розуміння того чи іншого формулювання закону використання Верховною Радою свого права аутентичного тлумачення є вкрай небажаним і не повинно застосовуватись. Воно являтиме собою не що інше, як зловживання правом, відкрите порушення загальноправового принципу, згідно з яким ніхто не може виступити суддею у власній справі. Передача учасниками спору, що виник, певного питання на вирішення Конституційного Суду забезпечує належні стримання між різними гілками влади. Це цілком відповідає вимогам конституційного принципу розподілу влад.

Як вже вказувалось, крім аутентичного існує ще кілька видів офіційного тлумачення норм права і відповідно офіційного роз'яснення їх змісту. Деякі з них мають нормативний, а інші — казуальний характер.

Перше місце серед інших видів тлумачення належить тлумаченню легальному. Останнє, в тому числі й на конституційному рівні, здійснюється спеціально на те уповноваженими органами. Таке тлумачення існувало в історії України, існує й в умовах сьогодення. Так, згідно з пунктом «б» ст. 30 Конституції УРСР 1937 р. офіційне тлумачення законів було покладено на Президію Верховної Ради УРСР. Деякі з тлумачень Президії Верховної Ради зберігають свою силу в Україні навіть в умовах сьогодення. Так, чинною на території України згідно із законом вважається постанова Президії Верховної Ради СРСР «Про застосування Указу від 4 березня 1996 р. «Про покарання осіб, винних в злочинах проти миру, людства та військових злочинах незалежно від часу зді-

їснення злочину». За допомогою тлумачення Президії дія цього затвердженого Верховною Радою указу, який набув усіх якостей закону, була поширена не тільки на німецьких злочинців, а й на громадян Союзу РСР.

Багато років державним органом, що здійснював офіційне тлумачення нормативного характеру і давав роз'яснення закону, був Верховний Суд України. На підставі розгляду узагальної судової практики згідно з п. 4 ст. 45 Закону України «Про судоустрій» він і зараз має право давати обов'язкові для нижчих судів роз'яснення з питань застосування законів України. Останнім часом найбільша увага суспільності повернута до постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції при здійсненні правосуддя», яка надала загальним судам право самостійно застосовувати, а отже, й тлумачити норми Конституції України. У разі виникнення ускладнень при тлумаченні окремих неясних чи таких, що викликають суперечки, норм Верховний Суд може звертатися з відповідним поданням до Конституційного Суду України (ст. 41 Закону Про Конституційний Суд України).

Разом з цим в літературі висловлюється думка про нецільність робити Верховному Суду на підставі узагальнення судової практики висновки, які виступають як загальнообов'язкові для усіх судів, як офіційна модель тлумачення тієї чи іншої норми. Подібні думки підкріплюються посиланням на те, що «по суті керівне роз'яснення не узгоджується з принципом незалежності суду» і що більш демократичним варіантом може стати спрямування судової практики Верховним Судом «шляхом прийняття конкретних судових рішень», через своєрідні латентні прецеденти, виходячи при цьому з того, що в перспективі ми «повернемося обличчям до прецедентного права»¹.

Певною мірою ці думки заслуговують на увагу і підтримку. Тим більш є підстави для засудження встановленої Верховним Судом практики, яка під видом узагальнення тлумачення норм права судами відкрито встановлює нові нормативні положення. Деякі науковці, виправдовуючи їх існування, називають їх правоположеннями². Така практика є прямим перевищенням Верховним Судом своєї компетенції, перетворенням його із правозастосовного в правотворчий орган. Все це не означає, однак, заперечення необхідності система-

¹ Козюбра М. Науково-практичні проблеми тлумачення законів України, роз'яснень Пленуму Верховного Суду//Вісник програми сприяння Парламентові України. 1997. № 6 (28). С. 13.

² Див.: Общая теория права. Курс лекций. Н. Новгород, 1993. С. 381—382.

тичного узагальнення Верховним Судом судової практики. Ця корисна робота повинна використовуватися для висунення на цій підставі Верховним Судом пропозицій щодо подальшого розвитку законодавства, що в перспективі може привести до необхідності надання йому права законодавчої ініціативи.

Окремі ланки судової системи здійснюють офіційне тлумачення законів при вирішенні конкретних справ. Таке тлумачення має, проте, не нормативний, а казуальний характер, тобто йому надається обов'язкова сила щодо конкретного випадку, який вирішується тим чи іншим судовим органом. Таке тлумачення не втілюється в спеціальному інтерпретаційному акті, а, як правило, формулюється в мотивуючій частині рішення (вироку) у конкретній справі.

В теперішній час найбільшу увагу привертає надання Конституцією України в п. 2 ст. 150 Конституційному Суду права офіційного, загальнообов'язкового та остаточного тлумачення самої Конституції і законів України. Для його здійснення необхідні одночасно дві умови: 1) наявність потреби тлумачення в зв'язку з недостатньою ясністю формулювань закону, суперечок в його змісті, різною в розумінні та застосуванні Конституції і законів; 2) наявність подань або звернень з цього питання в Конституційний Суд з боку уповноважених суб'єктів.

Слід звернути увагу на те, що тлумачення міститься також в конкретних рішеннях Конституційного Суду при здійсненні ним згідно з п. 1 ст. 150 Конституції і ст. 13 Закону про Конституційний Суд його головної функції — встановлення конституційності або неконституційності того чи іншого правового акта або норми, чим гарантується верховенство Конституції України як Основного Закону держави на всій її території. Вирішення питання щодо конституційності певних актів і норм неможливо без офіційного тлумачення як норм закону, конституційність якого перевіряється, так і відповідних положень Конституції. За своєю юридичною природою цей вид тлумачення може бути як нормативним, так і казуальним, в той час як тлумачення згідно з п. 2 ст. 150 Конституції завжди повинно бути нормативним.

В світлі всього викладеного про різноманітність видів офіційного тлумачення відсутні будь-які підстави для досить поширеного твердження про відсутність в умовах сьогодення у Верховної Ради України «конституційного права роз'яснювати зміст прийнятих нею Конституції та законів»¹. Дивними здаються висновки про те, що право офіційного тлумачення Конституції України повинно стати «прерогативою парламен-

¹ Интерфакс України. 1997. 28 янв.

ту, а не Конституційного Суду»¹; про неохідність «передачі»² і навіть «повернення права офіційного тлумачення законів законодавчому органу — Верховній Раді України»³. Звичайно, не можна «передавати» або «повертати» право аутентичного тлумачення тому органу — Верховній Раді, якому воно належало завжди, належить повною мірою й зараз і яке вона ніколи не втрачала.

Згадані необґрунтовані погляди знайшли юридичне оформлення у висунутому групою депутатів, але не підтриманому більшістю Верховної Ради законопроекті про внесення змін до Конституції України, що був запропонований у серпні 1997 р. Положення п. 3 ст. 85 цього проекту, де до повноважень Верховної Ради віднесено «прийняття та офіційне тлумачення законів України», нічого нового до існуючого становища фактично не додавало. В той же час нове формулювання (п. 2 ст. 150) проекту, згідно з яким Конституційний Суд дає «офіційне тлумачення Конституції України», істотно звужувало його повноваження, бо фактично йшлося про позбавлення Конституційного Суду права тлумачити закони України.

Такі пропозиції є невиправданими. По-перше, і це головне, тому, що, як вже відмічалось, робота Конституційного Суду по означенню конституційності закону, тобто по здійсненню його головної функції, неможлива без офіційного тлумачення як Конституції, так і законів. По-друге, не заперечуючи права Верховної Ради здійснювати за певних обставин офіційне тлумачення закону, слід все ж визнати, що професійний за фахом склад Конституційного Суду дозволяє йому висловлювати колективну думку висококваліфікованих правознавців, що робить його більш пристосованим для такої специфічної роботи, як тлумачення законів.

До того ж Верховну Раду навряд чи доцільно перевантажувати роботою по тлумаченню законів, яка неминуче досягне великого обсягу, що, в свою чергу, пов'язане із загрозою відволікання парламенту від основної функції — законодавчої роботи. В цьому зв'язку доцільно нагадати, що, захищаючи свої конституційні права і свободи, до Конституційного Суду може звертатися будь-яка фізична або юридична особа (ст. ст. 42 та 43 Закону про Конституційний Суд).

По-третє, необхідно урахувати політичну сторону питання. Офіційне тлумачення повинно бути суто юридичним, а не політичним. Тому воно, як правило, не повинно змінюватись з перебігом часу, виходити з політичної доцільності, підкоря-

¹ Концепція розвитку законодавства України. К., 1996.

² Право України 1997. № 6.

³ Голос України. 1997. № 7.

тися вимогам «хвилинного права». Якщо порівнювати офіційне тлумачення Верховної Ради і Конституційного Суду України, то в цілому останньому слід віддати перевагу, визнавши його більш пристосованим для здійснення юридичного тлумачення. Це впливає з порядку його утворення (від різних гілок влади), згаданого вже професійного складу, строку повноважень, детально визначеної процедури конституційного судочинства. Так, 9-річний строк діяльності суддів Конституційного Суду забезпечує більш стабільне тлумачення, ніж 4-річний строк депутатських повноважень. До того ж депутати завжди є політичними діячами, а суддям заборонено як належати до політичних партій, так і займатися політичною діяльністю (що, безумовно, не є абсолютною гарантією від окремих проявів політичної симпатії членів Конституційного Суду).

Треба урахувати й те, що дійсно авторське аутентичне тлумачення Конституції або закону може дати лише Верховна Рада того ж скликання, коли їх було прийнято. З цього, на наш погляд, випливає, що за своєю юридичною силою таке тлумачення повинно бути поставлено вище тлумачення з того ж питання, що було здійснено Конституційним Судом. І, навпаки, тлумачення Конституційного Суду є вищим за юридичною силою у порівнянні з тлумаченням, що виходить від Верховних Рад наступних скликань, які не є безпосередніми авторами тих норм, які вони тлумачать. Прихід до парламенту нових політичних сил завжди пов'язаний із загрозою того, що новоутворений депутатський корпус підходитиме до тлумачення тих чи інших норм з нових політичних позицій. У такому разі слід, безумовно, віддати перевагу професійному тлумаченню Конституційного Суду. Така точка зору, що нами вже обґрунтовувалась¹, знайшла підтримку в сучасній юридичній літературі².

На завершення хотілося б звернути увагу законодавця на недостатню урегульованість як в конституційному, так і в поточному законодавстві питань, пов'язаних з офіційним тлумаченням нормативних актів. Цю прогалину бажано ліквідувати в законах про нормативні акти України, про закони та інші акти.

Надійшла до редколегії 13.10.97

¹ Див.: Цвік М. В. Новий етап конституційного процесу // Вісник Академії правових наук України. 1996. № 7. С. 59.

² Див.: Тодыка Ю. Н., Супрунук Е. В. Вказ. праця. С. 298.